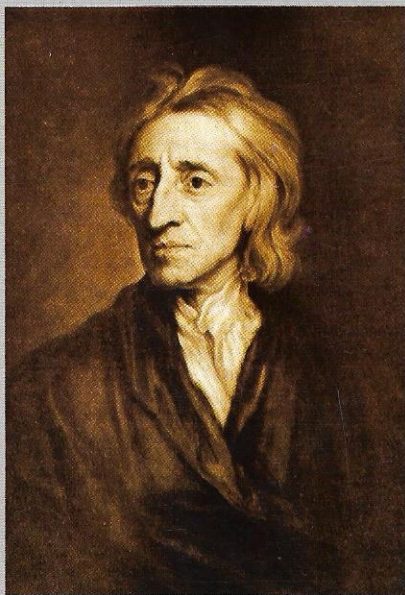

МОЛОДА

альманах

НАЦІЯ

Джон Локк (1632–1704)

до 370-річчя від дня народження

Джон Локк. Послання про толерантність.

Юрій Мельник. Приховані обмеження толерантності в «Посланні про толерантність» Джона Локка.

Олексій Ясь. Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. XX ст. (Б. Крупницький, В. Петров).

Андрій Портнов. Ленін і більшовизм в українській політичній думці першої половини XX століття.

Ірина Маташ. «Первісне громадянство» як явище історіографії (показник змісту).

Андрій ПОРТНОВ

ЛЕНІН І БІЛЬШОВИЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ першої половини ХХ ст.

Феномен більшовизму є одним з підставових для розуміння модерної історії й, не в останню чергу, для розуміння України. Вельми істотно, що саме за радянських часів Україна набрала сучасного адміністративного вигляду, саме тоді сформувалися її соціально-економічна структура, політичні традиції. Хибно твердити, що все це є витвором більшовизму, адже життя кожної, навіть найтоталітарнішої, системи визначає не сама лише влада, а її *взаємодія* із суспільством, приниженим, знекровленим, але існуючим, яке не лише пристосовується до влади, а й змушує її змінюватися, пристосовуватися до нього. Тож зведення проблеми «Україна і більшовизм» до тези про «зовнішнє загарбання» не можна визнати інтелектуально плідним.

На хвилі наукового відродження початку 1990-х із зрозумілих політичних і морально-психологічних міркувань більшовизм піддали жорстокому засудженню, як засвідчили подальші події, часто густо нещирому та поверховому. Замовчування і спрощення проблеми, догматизм і самозасліпленість багатьох критичних виступів дозволяють твердити, що до оцінки більшовизму підійшли зага-

Андрій Портнов – магістр історії Дніпропетровського національного університету; стипендіат магістерської програми Варшавського університету (Studium Europę Wschodniej).

Дослідження «Ленін і більшовизм в українській політичній думці першої половини ХХ ст.» нагороджене II премією видавництва «Смолоскип» (2001) у рамках щорічного конкурсу молодих авторів (номінація: політологічні дослідження).

лом по-більшовицьки – як не зігнувши, то апріорно затаврувавши. На цьому тлі особливої моральної ваги набрали нагадування Івана Дзюби, що більшовизм є зовсім не випадкове явище, що його появу підготував увесь перебіг світової історії¹, та глибоко немітинговий заклик Мирослава Мариновича до покути й очищення кожного, а не спішного перетворення носіїв неусвідомленого комуністичного гріха на його суддів².

Ставлення української політичної думки до більшовицької ідеології зазвичай висвітлювали на прикладі поодиноких постатей. Спробою ширше поставити проблему і зробити перші попередні узагальнення стала стаття автора цих рядків у часописі «Сучасність» (2000, №1). Цей текст розвиває її ідеї на емпіричному і теоретичному рівнях й має подвійну мету – висвітлити образ Леніна і більшовизму в українській політичній думці й крізь призму цього образу побачити його творців, українських політичних діячів, адже кожен інтелектуальний образ свідчить як про об'єкт розповіді, так і про його автора.

Соціалістична думка

«Український» марксизм, соціал-демократія і Ленін

В останній чверті XIX ст. розділені політичними кордонами Східна і Західна Україна, як і решта європейських країн, зазнали впливу марксистської ідеології. Богдан Кравченко звернув увагу на своєрідну першість України в російському соціалістичному русі: саме в Україні відбувся перший політичний страйк (1872), виникла перша в Росії робітнича організація (1875), відбулися перша революційна демонстрація (1901), перший загальний страйк (1903), і навіть перший з'їзд РСДРП був скликаний у 1898 р. на вимогу київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»³. Звичайно, український характер більшості із цих подій обмежувався географією, хоча згодом українська соціал-демократія підросійської України виступила противником ідей «безнаціонального» загальноросійського робітничого руху.

¹ Дзюба І. Про демократичний «нігілізм». – У кн.: Дзюба І. Між культурою і політикою. – К., 1998. – С. 27.

² Маринович М. Спокутування комунізму. – У кн.: Маринович М., Глузман С., Антоноук З. Листи з волі. – К., 1999. – С. 259–261.

³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997. – С. 62.

Із 1870-х рр. марксизм опановує західноукраїнську політичну думку. Тамтешні «молоді» радикали ставали марксистами під час навчання в університетах, які знаходились у розвинених промислових містах – Львові, Кракові, Відні, але змодифікували марксистські теорії до реалій Східної Галичини, 95% українців якої були селянами⁴, вважаючи, що за таких умов провідну роль у соціалістичній революції відіграватиме не фабричний, а сільський пролетаріат⁵.

Саме молоді марксистки вперше обґрунтували тезу про політичну незалежність України. У 1895 р. після чималих перепон і осуду таки побачила світло денне праця Юліана Бачинського «Україна ігредента». Її автор – син греко-католицького єпископа, «молодий» радикал – твердив, що зарадити масовій еміграції українців з Галичини здатна велика промисловість, розвиток якої буде можливим лише у незалежній Україні, що спричинило б формування української буржуазії і українського пролетаріату, а коли перша неминуче «спідлиться», справа стане за соціал-демократією. Для подальшої української історії значно більше важило саме гасло незалежності, а не спосіб його доведення Бачинським, тим більше, що цей спосіб легко було розкритикувати на засадах тої-таки марксистської теорії, що й зробив О. Політковський у виданій 1891 року в Женеві праці «О бесполезности украинского социализма»⁶.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулося безпосереднє знайомство українських соціал-демократів з працями Леніна, після чого його постать посідає чільне місце в їхніх суперечках. Ще в квітні 1903 р. Богдан Кістяківський зазначив, що в організації політичного процесу слід уникати авторитарних заходів, адже він не хотів би «сприяти заміні абсолютизму Романових абсолютизмом Леніна»⁷. Одному з перших російських неокантіанців, згодом – членові Української Академії наук судилося дожити до втілення в життя тези, вжитої ним в якості риторичного звороту.

⁴ Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ (Праці історично-філософської секції). – Т. 222. – Львів, 1991. – С. 74–75.

⁵ Химка Ж.-П. Український соціалізм у Галичині (до розколу в Радикальній партії 1899 р.) // Journal of Ukrainian Graduate Studies. – 1979. – Т. 4. – №2. – С. 38.

⁶ Див.: Грицак Я. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. I. – Львів, 1992. – С. 137.

⁷ Див.: Heuman S. Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in The Last Years of Tsarism. – Camb., 1998. – С. 63.

Не всі були налаштовані так категорично. Український марксист Лев Юркевич звернувся до В. Леніна і Г. Зінов'єва з пропозицією виступити на шпальтах часопису «Дзвін», із яким вже співпрацювали А. Луначарський, П. Аксельрод та інші російські соціал-демократи. До розлогої дипломатичної відповіді Г. Зінов'єва Ленін зробив коротеньку приписку: «Я не розмовляв з Юркевичем, але повинен сказати, що проповіддю відокремлення українських робітників в окрему [соціал] д[емократичну] організацію глибоко обурений. З с. д. привітом В. Ленін»⁸.

У 1913 р. на II всеукраїнському з'їзді студентів у Львові із палкою промовою виступив Дмитро Донцов, виходець з Наддніпрянщини, український соціал-демократ, який із 1908 р. мешкав у Галичині. Донцов закликав українських політиків позбутися віри в російський визвольний рух й висунув гасло «відокремлення (України) від Росії» – чинної участі українців в австро-російському конфлікті на боці Австрії «в цілях реалізації програми сепаратизму»⁹. Виступ Донцова викликав чималий розголос у підросійській Україні, зокрема гостро негативні відгуки кадетської преси. Іншу позицію відстоював Ленін, який визнав право націй на самовизначення, але підпорядкував його політичній доцільності з погляду «інтересів пролетаріату». Українські ж соціал-демократи виключили Донцова зі своїх лав і піддали критиці Леніна за «підбурювання сепаратизму»¹⁰.

А 1914 року почалася Перша світова війна, яка стала випробуванням на міцність для європейської соціал-демократії. Лише більшовики виступили за поразку «своєї» країни – Росії, обґрунтовуючи це інтересами пролетарської революції. Більше того, в Цюріху Ленін виголосив доповідь «Війна і соціал-демократія», в якій твердив, що умови культурного розвитку слов'янських народів і, зокрема, українців в Австро-Угорщині є значно ліпші, ніж у Росії¹¹. Ця теза, що її Ленін полемічно навів на підтвердження облудності заяв про захист «російської батьківщини» і виправдання більшо-

⁸ Цит. за: *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки часів світової війни. – Прага, 1936. – С. 33.

⁹ Цит. за: *Чугуєнко М.* Полеміка навколо українського питання напередодні першої світової війни та її історичне значення // Збірник Харківського історично-філологічного товариства. – Т. 6. – Харків, 1998. – С. 20.

¹⁰ Там само. – С. 24.

¹¹ Див.: *Головченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків, 1996. – С. 141.

вицької політики, була з радістю сприйнята багатьма українськими соціал-демократами Галичини, наприклад, Миколою Ганкевичем, який у 1915 р. видав у Відні книжку «Соціалізм, Інтернаціонал і війна», де твердив, що позиція демократів у Росії не може бути такою, як в інших європейських державах, через докорінну відмінність Росії. Ганкевич дивувався, що знайшлися соціалісти (серед яких було і чимало українців, зі С. Петлюрою включно), що «бажають побіди ордам того царя», й вітав позицію Леніна, який бажав, «щоб Україна мала свою державну самостійність»¹². Висновок про погляди Леніна на підставі одного з його публічних висловлювань не вперше і не востаннє виявився принаймні передчасним. Зокрема, в листі до М. Горького в 1913 р. Ленін писав дещо інакше про можливості культурного розвитку слов'ян в Австрії: «Ні, тієї гидоти, що в Австрії, у нас не буде. Не пустимо! Та й нашого брата, великоросів, тут більше. З робітниками не пустимо “австрійського духу”»¹³.

У 1914 р. на теренах Австро-Угорщини виник «Союз визволення України», провідну роль в якому відігравали соціал-демократи – емігранти з Наддніпрянщини: Д. Донцов, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та інші. Союз утворився як безпартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії¹⁴ й існував на урядові австрійські кошти. Вже згадану вище цюріхську промову Леніна «Вісник» СВУ оцінив як «одинокий голос з російського соціалістичного табору в обороні українства проти Москви», а на ґрунті позірної спільного виступу за поразку Росії у війні СВУ намагався встановити контакт з більшовиками, хоча ці спроби і мали демагогічний відтінок й були спрямовані на отримання урядових коштів. 28 грудня 1914 р. листа Ленінові написав Мар'ян Меленевський. Звертаючись до лідера більшовиків: «Дорогий Володимир Ілліч!», Меленевський зауважив: «Ваше вірне розуміння подій, що відбуваються, змусило і мене, і моїх товаришів повірити, що не все опідлилось в Росії», закликав «разом продовжувати стару нашу

¹² Цит. за: *Сухий О.* Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 1999. – С. 74.

¹³ Цит. за: *Майстренко І.* Ленін і національне питання // Сучасність. – 1975. – №6. – С. 63.

¹⁴ *Роздольський Р.* До історії «Союзу визволення України» // Український самостійник. – 1969. – №1–6 (531–536) (Січень–червень). – С. 32–40, 29–35, 38–42, 32–39, 26–30, 32–37.

велику революційну справу» й висловлював упевненість, що «наші намагання зустрінуть із Вашого боку повне співчуття»¹⁵. Меленевський писав, що метою СВУ є захоплення влади в Україні, проведення реформ та боротьба «з власною українською реакцією», обіцяв у випадку згоди Леніна на співпрацю грошову допомогу й завершив листа привітом Надії Костянтинівни та міцним рукописанням. Відповідь Леніна є справжнім шедевром революційного епістолярного жанру: «Люб'язний громадянине!.. Ви явно помиляєтесь: ми стоїмо на точці зору інтернаціональної революційної соціал-демократії, а Ви – на точці зору національно-буржуазної. Ми працюємо на зближення робітників ... різних країн, а Ви, як видно, зближуєтесь із буржуазією та урядом “своєї” нації. Нам не по дорозі. В. Ленін»¹⁶.

Незважаючи на це, у звіті СВУ за вересень-грудень 1914 р. стверджується, що «Союз підтримував большевицьку фракцію ... грішми... Провідник цієї фракції, Ленін, не є ворожий до українських вимог...»¹⁷. Метою цієї дезінформації було отримання грошей від уряду Австро-Угорщини на подальшу діяльність Союзу.

Гостро критикуючи СВУ, лідер більшовиків так само негативно ставився до нових пропозицій про співпрацю від Л. Юркевича, який у 1915 р. почав видавати часопис «Боротьба». Головною ідеєю цього видання була нищівна критика СВУ. Водночас «Боротьба» солідаризувалася з позицією більшовиків щодо війни: «Ми є згодні з більшовиками, що поразка царизму в цій війні ... полегшить завдання російської революції. Далі нас лучить з більшовиками їхня рішуча боротьба проти соціал-патріотизму»¹⁸. Зі свого боку, Ленін зарахував Юркевича до «доволі відвертих слуг буржуазії, які захищають анексії в ім'я того, що імперіалізм і політична конкуренція є прогресивними, і відкидають нібито утопічне ... право на самовизначення»¹⁹.

Цікаво, що на ґрунті ворожого ставлення до СВУ зав'язалося листування Л. Юркевича з Л. Троцьким. В одному з листів Троцький зазначає: «Ви пишете, що Ленін ставиться до “Боротьби” неприхильно ... Це неприхильне ... ставлення видається мені цілком

¹⁵ Цит. за.: Дорошенко Д. Вказ. пр. – С. 44.

¹⁶ Там само. – С. 46.

¹⁷ Цит. за.: Роздольський Р. Вказ. пр. – №5 (535). – С. 29.

¹⁸ Там само. – №6 (536). – С. 36.

¹⁹ Дорошенко Д. Вказ. пр. – С. 75.

витою загадкою, до того ж тривожною»²⁰. Зауважуючи, що позиція на поразку Росії зближує Леніна з Юркевичем, Троцький робить блискучий висновок: оскільки лідер більшовиків є людиною, «здатною йти до кінця у своїх політичних побудовах», він може підтримувати будь-яку діяльність, що сприяє поразці Росії – у тому числі й СВУ. Троцький припускає зв'язок Леніна з «українськими авантюристами» й ще раз підкреслює, що повідомлення Юркевича видалось йому дуже тривожним²¹.

Полеміка з Леніном Лева Юркевича

Майбутній український марксист Л. Юркевич народився в заможній сім'ї (батько – лікар за фахом, римо-католик – за віровизнанням, колишній хлопоман, товариш В. Антоновича), навчався у Першій київській гімназії, де товаришував із В. Липинським. У 1905 р. був заарештований, при ньому знайшли два червоних прапори з українськими написами. Аби уникнути переслідувань з боку поліції, батько відправив Лева за кордон. Батьківські гроші Юркевич витрачав на підтримку соціал-демократичних видань, сам засновує низку часописів. Жорстка критика СВУ в «Боротьбі» приводить до розриву з багатьма друзями, які вважали, що своєю політикою Юркевич тільки сприяє ширенню антиукраїнських упереджень в Росії.

У 1914 р. Лев Юркевич надрукував статтю «Єзуїтська політика», присвячену критиці публікацій В. Ільїна (псевдонім Леніна) з національного питання. Юркевич розрізняє позицію меншовицької фракції, яка «старається зрозуміти природу національних робітничих рухів у поневолених націях», та фракції більшовиків, яка «з незвичайним фанатизмом і сектантською упертістю пропагує ідеї старого централізму та повної нетерпимості до самоорганізації робітництва по націях»²². На думку Юркевича, Ленін знаходить у своїй ідеології «єзуїтський вихід», коли декларує право України на повну самостійність, але водночас не визнає існування окремої від російської української марксистської партії. Розглядаючи позицію Леніна як альтернативу: або незалежна Україна, або об'єднання усіх марксистів у одну загальноросійську організацію, Юрке-

²⁰ Там само. – С. 79.

²¹ Там само. – С. 80–81.

²² Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Ч. 1. – Б. м., Сучасність, 1983. – С. 197–198.

вич запитує: «Чи хоч одна з поневолених націй ... серйозно ставить в наші часи питання про її державну сепарацію?» – й одразу ж дає відповідь: «Ні і ні!». Таким чином, звинувативши Леніна в тому, що більшовики «показують нагая автономістичним робітничим рухам поневолених націй», Юркевич зазначає, що декларативним визнанням права України на самостійне державне існування, яке в Україні, на його думку, підтримують лише «націоналістичні демагоги і непевні спекулянти», російські марксистичні «на їх млин і ллють воду»²³.

На ставленні Юркевича до проблеми політичної незалежності варто зупинитися детальніше. У виступі «Україна і війна» Юркевич писав, що українські соціал-демократи всі згодні з тим, що «державна незалежність дає нації найвільніші умови для її розвитку», але наголошує, що наразі вони не мають сил самотужки створити незалежну Україну в протистоянні і з Росією, і з Австро-Угорщиною, тому мусять «вибирати не дорогу безнадійних виступів проти великих держав, а дорогу боротьби за їх політичну демократизацію та їх національну децентралізацію»²⁴. Більшовицькі гасла національного самовизначення редагована Юркевичем газета «Боротьба» називає «обманними і почесними обіцянками», розрахованими на те, щоб українські соціал-демократи «відмовилися навіть від права на свою соціалістичну організацію»²⁵. Тобто позиція Юркевича докорінно відрізняється від поглядів тої-таки Розі Люксембург, яка жорстко критикувала Ленінове гасло національного самовизначення, називаючи український національний рух у Росії «дурницею кількох сотень буржуазних інтелігентів», що не мав «жодної історичної традиції», й наголошуючи, що ленінська «доктринерська агітація» перетворила це «жалюгідне позування кількох університетських професорів і студентів» на політичну силу²⁶.

У своїй відповіді на звинувачення Юркевича Ленін не залишився в боргу та охарактеризував Юркевича як «українського опортуніста», «націоналістичного міщанина», який, «істерично волаючи», у своєму «багатому націоналістичними перлами» виступі висловився за послаблення «зв'язку і союзу українського та велико-

²³ Там само. – С. 202.

²⁴ Цит. за: Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 43.

²⁵ Там само. – С. 37.

²⁶ Див.: Radziejowski J. The Communist Party of Western Ukraine, 1919–1929. – Edmonton, 1983. – С. 168–169.

руського пролетаріату». Лідер більшовиків висунув афористичне, але від цього не менш сумнівне, твердження: «За умов єдиних дій пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»²⁷. На думку Леніна, Юркевич «вчиняє, як справжній буржуа..., коли він інтереси спілкування, злиття, асиміляції пролетаріату двох націй відкидає заради миттєвого успіху української національної справи», а «усяка проповідь відокремлення робітників однієї нації від другої ... є буржуазним націоналізмом, з яким обов'язковою є непримиренна боротьба»²⁸.

У книзі «Російські соціал-демократи і національне питання» (Женева, 1917) Юркевич під впливом наведених образливих висловлювань лідера більшовиків зазначив: «Ленін дуже любить, ніби на доказ його “революційної” одчайдушності, виляяти кріпким словом свого противника. Від цієї його манери канудить і доводиться часто вдаватися до певного зусилля, щоб змусити себе продовжувати з ним розмову»²⁹. У цій праці Юркевич приходить до висновку, що національна програма більшовиків «дорівнює нулеві», бо одночасно визнає і право на самовизначення націй, і переваги великих держав із погляду економіки та інтересів маси. Слушно виявивши протиріччя і неузгодження виступів Леніна з національного питання, Юркевич надалі критикує його як теоретика, не добачаючи інтересів саме практичної політики *моменту* в його писаннях, чуття потреби сказати саме те, що необхідне в певній політичній ситуації. Так само Юркевич не зауважив і того, що лідер більшовиків майже дослівно повторив думку, яку Юркевич висловив ще 1910 року, про потребу розрізнити здебільшого реакційний патріотизм державних народів і патріотизм «неісторичних націй», що заслуговує на прихильне ставлення³⁰.

Юркевича наприкінці життя розбив прогресивний параліч. Довідавшись про більшовицьку революцію, він вирішує їхати до Петрограда. На російсько-фінському кордоні він збожеволів і в такому стані був привезений до російської столиці. Там його розшукала мати й перевезла у психіатричну лікарню в Москві, де Юркевич незабаром помер.

²⁷ Ленін В. И. Критические заметки по национальному вопросу. – В кн.: Ленін В. И. Соч. – Т. 20. – М., 1948. – С. 14.

²⁸ Там само. – С. 16–17.

²⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 ст. – С. 252.

³⁰ Головаченко В. Вказ. пр. – С. 128.

*Критика ленінської національної програми
Володимиром Левинським*

Володимир Левинський народився у 1880 р. у Дрогобичі, вчився у Львівському університеті, був редактором багатьох соціал-демократичних видань. Від 1914 р. Левинський жив у Швейцарії, де, як вказує Д. Дорошенко, був у близьких стосунках із групою Леніна, листувався з Зінов'євим, друкувався в органі ленінців «Соціал-демократ». В одному з листів до Юркевича Левинський писав: «Прийшов я до переконання, що меншовики нам – українцям, і національному в глибині душі не симпатизують, що Леніна треба піддержати»³¹.

Як і Юркевич, Левинський негативно ставився до СВУ. В Цюріху він написав статтю «Україна і війна» для органу ЦК РСДРП «Соціал-демократ» (що його видавав у Берліні Ленін). Але співпрацювати з редагованим Юркевичем часописом «Боротьба», який зосередився на нищівній особистій критиці СВУ, В. Левинський відмовився, не сприйнявши нагоди звести особисті рахунки коштом паплюження образу української соціал-демократії в очах світу. У листі до Юркевича Левинський писав: «Ти станув на становищі російської державності, я – української, будучи вірним при тому своєму соціалістичному світогляду... Як це мені не прикро і не боляче, але ми собі чужі і, що найголовніше, наші політичні шляхи розійшлися»³².

У 1920 р. у Відні вийшла книга В. Левинського «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи», у якій на кількох сторінках автор зробив яскравий і переконливий аналіз ленінської національної програми. Як зазначає Левинський, кожний соціаліст поневоленої нації може підписатися під тезою Леніна про самовизначення і свободу відокремлення націй, проте Ленін має своє «але», яке «обезцінює ... все його засадниче становище в справі поневолених народів»³³. Мاستься на увазі визнання Леніним того, що боротьба за самовизначення народів – це тільки засіб досягнення мети, а це, на думку Левинського, пояснює, чому до Жовтневої революції Ленін агітував за свободу відокремлення України, Фінляндії, Польщі від Росії, а після революції «пішов війною проти всіх національних держав, збудованих на руїнах Росії».

³¹ Цит. за: *Дорошенко Д.* Вказ. пр. – С. 60.

³² Цит. за: *Патер І.* Союз Визволення України: Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 176.

³³ *Левинський В.* Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи. – Київ-Відень, 1920. – С. 136.

Левинський акцентує увагу на твердженні Леніна, що пролетаріат пануючої нації повинен агітувати за відокремлення пригноблених «його» державою націй, а соціалісти пригнобленої нації повинні відстоювати повну і безумовну єдність робітників пригнобленої нації з робітниками пануючої нації. Як зазначає Левинський, «це просто казуїстична гра в слова, яка в результаті лишає все по-старому, бо де ж хто бачив таке диво, щоби держава могла змінити свої границі, коли при референдумі за відділення від неї пролетаріат пригнобленої нації ... буде голосувати “проти відділення” ... з інтернаціонального обов'язку»³⁴. Висновок Левинського такий: «Ленін таким чином осягає те, що поневолена нація “добровільно” остає в межах держави пануючої нації».

Гостро і дотепно Левинський критикує тезу Леніна, що метою соціалізму є «не тільки знищення роздробленості людськості на дрібні держави, не тільки зближення націй, але і злиття їх». Як зазначає Левинський, метою соціалізму не є ані дрібна, ані велика держава, «соціалізм означає повне національне визволення кожного поневоленого народу», яке можливе тільки через національну державу. Відкидаючи твердження Леніна про злиття народів, український соціал-демократ підкреслює, що не може бути метою соціалізму те, «що противиться основним законам природи та біології», які сприяють диференціації, а не асиміляції народів, «адже “сліяніє” всіх народів в один – це абсурд!»³⁵. Левинський уїдливо зазначає: «Трудно допустити, щоб Ленін бажав собі “сліянія” або “асиміляції” свого народу, приміром, з Німцями... Ні, коли він говорить про це “сліяніє”, то має виключно на увазі асиміляцію малих народів із великодержавними, от хоч би Українців і Білорусинів з Велокоросами», й робить висновок, що Ленін «проповідує в теорії право народів на самовизначення, але на практиці зводить його ... до “сліянія” малих і недержавних народів з великими і великодержавними»³⁶.

Запитання до Леніна Василя Шахрая і Сергія Мазлаха

1919 року в Саратові вийшла книга «До хвили. Що діється в Україні і з Україною», написана наркомом військових справ у першому радянському уряді України В. Шахраєм і головою Полтав-

³⁴ Там само. – С. 139.

³⁵ Там само. – С. 141.

³⁶ Там само. – С. 141–142.

ського комітету РСДРП(б) С. Мазлахом. Автори «До хвилі» були неординарними комуністами. Василь Шахрай, син заможних селян-козаків з Полтавщини, випускник Петербурзького інституту вищих комерційних знань, намагався поєднувати постулати більшовизму і українського національного руху³⁷. Сергій Мазлах (Робсман) був членом РСДРП ще з 1899 р., студіював у Бернському і Женевському університетах. Вони обидва підтримали I і III Універсали Центральної Ради. Мазлах був виключений з партії (шоправда, ця ухвала лишилася невиконаною) за те, що під час протистояння Полтавської Ради і військ Центральної Ради відвернув страйк робітників електростанції і водогону, який міг паралізувати життя міста³⁸. А В. Шахрай не побоявся виступити з критикою відомого ультиматуму Раднаркому Центральної Ради, назвавши його «непорозумінням»³⁹.

Автори «До хвилі» визнавали, що вони «не вільні від українських почувань», та звертались до Леніна з проханням: «Покажіть на прикладі України, Грузії, Латвії, Литви, Білої Русі, Естляндії проведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення»⁴⁰. Книжка В. Шахрая та С. Мазлаха засвідчує не лише широку освіченість її авторів, а й, за висновком Івана Лисяка-Рудницького, «відсутність політичного реалізму». Власне, концепція «До хвилі» виходила за межі більшовизму й принципово наголошувала: «Раніше чи пізніше ... Україна буде самостійною і незалежною, не на словах тільки, а і на ділі». Унікальним є вже те, що книжка, яка пропонувала українським робітникам і селянам утворити власну Українську комуністичну партію (більшовиків), була надрукована у Радянській Росії. Погляд авторів на особу Леніна є також досить своєрідним – вони вважають, що лідер більшовиків може прикласти до себе відомий вислів: «Держава – це я», але підкреслюють: «Ми вважаємо вас за чесного політичного діяча, який ... не стане робити поганого діла»⁴¹. Наприкінці книжки автори розповідають «анекдоту» про священника, який прийшов до церкви у нових штанах, забувши у старих написану проповідь, та зазначають, звертаючись до Леніна: «Ми боїмося, що ви самі ...

³⁷ Юренко О. Мазлах С. М., Шахрай В. М. – У кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 899.

³⁸ Там само. – С. 860.

³⁹ Там само. – С. 900.

⁴⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 ст. – С. 416.

⁴¹ Там само. – С. 420.

трохи забули, що написано у ваших старих штанах»⁴², маючи на увазі дисонанс більшовицьких гасел та реальної політики радянської влади. Головне запитання Мазлаха і Шахрая полягало ось у чому: «Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?» Відповіддю на це запитання стало виключення обох з лав КП(б)У і конфіскація книжки.

Подальша доля цих людей склалася по-різному. Василь Шахрай не поступився поглядами й планував напівлегально створювати особну українську комуністичну партію. Із наступом на Україну військ Денікіна Шахрай зголосився до участі в антибільшовицькому підпіллі на Кубані, де сподівався видавати нелегальну українську газету і сприяти зміцненню зв'язків цієї землі з Україною. Але в Катеринодарі він не знайшов вказаних явок і зв'язків й був убитий денікінцями. Натомість Сергій Мазлах, який, власне, доти перебував під впливом запальної вдачі Шахрая, у 1919 р. після написання відповідної заяви поновив членство в партії, працював на відповідальних партійних посадах в Україні і Москві (до речі, проявивши себе ортодоксальним сталіністом) і загинув 1937 року у вирі репресій.

Ленін у візії Володимира Винниченка

Володимир Винниченко являє приклад письменника, що став політиком, головою українського уряду, але поводився в політичних справах і сприймав дійсність таки як письменник, якому годі дати ради не лише своїм вчинкам, а й думкам. Дуже вразлива, постійно непевна в собі людина, Винниченко писав діаметрально протилежні речі, тож його вислови про більшовизм, вирвані із хронологічного контексту, перетворюють Винниченка то на більшовика без партквитка, то на одного з непримиренних критиків партії. Натомість він був і першим, і другим одночасно, тобто перебував у стані постійного пошуку, в якому категоричні твердження мали би розділяти не крапки, а коми.

У програмовому творі «Відродження нації» (1920), написаному по свіжих слідах революції, Винниченко згадує Леніна лише одного разу, зазначаючи, що національне питання для більшовицького лідера є «питанням тільки тактики» й не має принципового значення⁴³. Критичне ставлення до національної політики більшо-

⁴² Там само. – С. 419–420.

⁴³ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 3. – К., 1990. – С. 491.

виків не вплинуло на загалом високу політичну оцінку більшовизму у книзі Винниченка. Як пише колишній голова Генерального Секретаріату, «російська робітничо-селянська революція великим досвідом дала наочну лекцію реального здійснення соціальних завдань пролетаріату. Перейдена СРСР Росією велетенська праця над руйнацією панування старого громадянства й творення нового ... дала Європі воістину приклад соціального чуда»⁴⁴. На таку піднесену характеристику більшовизму вплинули як плани Винниченка повернутися в Україну й співпрацювати з радянською владою, так і запально-романтичний характер цієї людини. Показово, що Винниченко виправдовував більшовицький терор: «Та кляса, яка захоплює владу, мусить боротися за неї і за свої цілі всякими засобами... От в ім'я яких цілей большевиками творились насильства над гулящими людьми, над маленькою меншістю заради інтересів величезних працюючих мас і всієї людськості». Це, як і низка інших висловлювань, підтверджує висновок Івана Лисяка-Рудницького, що Винниченко сприйняв есхатологічно-утопійну складову марксизму, але не пізнав його наукову частину – твори Винниченка свідчать, що його марксистська теорія «не підносила ся понад рівень популярних брошур»⁴⁵. Вельми показовим у цьому плані є сам ужитий Винниченком вислів «гулящі люди».

У 1920 р. Винниченко приїхав в Україну, але жодної посади у радянському уряді не отримав і виїхав знову за кордон. А вже рік потому V Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив його «ворогом народу». В есеї, написаному з цього приводу, Винниченко таврує російських комуністів за «мілітарно-жандармську окупацію України» і друкування без дозволу його книг у Радянській Україні⁴⁶. У листі до Левіні від 27 січня 1924 р. він зазначив: «Про Леніна навряд чи я писатиму. Не через те, що не міг би приглушити гіркоти й болю, а тому, що не вважаю його за дійсного революціонера. Він – алхімік, сухий, неширий, дісгармонічний, а не революціонер. Тим паче, що й об'єктивно його революційність дала не революцію, а жорстоку реакцію»⁴⁷. Два рази потому в своєму щоденникові він занотує: «Леніне, Леніне, шкода, що ти хитренько встиг утекти на той світ. Слід було б, щоб ти сам своїми руками сплів обійми ленінізму з

⁴⁴ Там само. – С. 510.

⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 106.

⁴⁶ Винниченко В. З політичної публіцистики // Сучасність. – 2000. – №6. – С. 94.

⁴⁷ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 126.

капіталізмом (йдеться про НЕП. – А. П.). Легше на одну брехню було б в історії». Й далі: «Москва, що б не затіяла будувати, виходить тюрма... З більшовицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм»⁴⁸.

Перш ніж далі простежити за щоденником еволюцію ставлення Винниченка до більшовизму, варто сказати кілька слів про образ, що постає із цього унікального джерела. Перебуваючи в еміграції, Винниченко жив мріями про Україну, гостро відчуваючи свою самотність в українському політичному просторі й боючись, що його твори не матимуть читача. Із ідеалістичною впертістю він працював над трактатами, що мали змінити людство, вказати йому шляхи до щасливого існування; на кожну звістку, що зачіпала його почуття, він мусив відповісти письмово й відсилав численні «одверті» листи до найвищих радянських посадовців, у яких закликав їх до «чесності з собою», писав обуреного листа до М. Горького, дізнавшись про його зневажливі вислови на адресу української мови, навіть розмірковував над тим, щоб просити президента Рузвельта уможливити йому «пропаганду миру» серед українців Америки. Не отримуючи відповіді з України, Винниченко впадав у відчай, тоді мав змогу сприйняти правдиві повідомлення про більшовицьку політику; отримавши ж листа від Скрипника або інших українських кореспондентів, вже не йняв віри повідомленням про більшовицькі злочини і мріяв про повернення на Батьківщину. Власне, повернення в Україну є наскрізною темою щоденника, й навіть привчаючи себе до «підданства Землі», загальнопланетарного патріотизму, Винниченко визнавав, що любов до України в нього переважає.

У 1926 р. Винниченко занотує свої вагання, «чи їхати в Україну, коли навіть кликатимуть», обмірковує чергового листа до ЦК КП(б)У із умовами свого повернення⁴⁹ й того ж року видає брошуру, в якій закликає емігрантів «повертатись на Україну й брати участь у праці й боротьбі за соціалістичний устрій».

У травні 1927 р. він зазначив, що не може повернутись, «бо мій поворот – небажаний», а в квітні 1928 р. звернувся до Політбюро із черговим проханням. В липні того ж року Винниченко вже мріяв «поїхати на Україну без ніякого дозволу», із чужим паспортом, аби

⁴⁸ Винниченко В. Щоденники (Публікація Г. Сиваченко) // Київська старовина. – 2000. – №3. – С. 154.

⁴⁹ Там само. – С. 157.

лише «подихати» рідним краєм, після ж побачення із гостем з України зазначає: «Можливість поїхати на Україну, дихнути її життям на всі груди – це хвилює, розбиває всі пляни, весь так трудно збутий спокій»⁵⁰. 20 вересня 1928 р. він пише: «Все більше і більше виринає постать Леніна як людини послідовно цілісної, чесною з собою»⁵¹.

Почувши про розстріли «шкідників», Винниченко обурюється «большевицькими монстрами», що знищують відданих їм людей. Але, отримавши 1931 року листа від М. Скрипника, відчуває таку радість, що починає планувати свій побут в Україні та збирається відписати до Харкова, що «духовно вважає себе вже сім років за члена компартії»⁵².

У 1933 р. Юрій Тищенко намагався переконати Винниченка, що захист тим більшовизму «єсть вопіюче противоріччя дійсності», але Володимир Кирилович у грудні 1933 р. (!) відписав, що «поки що» він не має даних про переродження більшовицької влади, в іншому ж разі він би перший кликав до боротьби з нею, й додавав: «Поки є українська школа, можна з чистим сумлінням боротися плече о плече з руськими комуністами за соціалізм»⁵³. У 1934 р. Винниченко запитав себе в щоденнику: «Чи не стати твердо і рішуче на шлях лєнінців-більшовиків», зауваживши принагідно, що почуті ним від очевидців жахливі оповідання про голод і русифікацію виглядають «підозріло чорно»⁵⁴. У брошурі «За яку Україну», що вийшла того ж року, він твердив: «Можна головою ручатися, що українська “самостійна” буржуазна влада так не дбала б за освіту, розвиток, культурність трудящих мас, як це робить тепер рад-влада»⁵⁵. А вже за кілька місяців писав, що СРСР є «величезною Абссінією в Європі», а «із самодержавія, помноженого на самодержавіє, не вийшло демократії»⁵⁶.

Винниченко не розмірковував у щоденнику з приводу власних хитань і самозаперечень. Либонь, прагнення «хоч день побути під сонцем України» підсвідомо змушувало його бачити радянські реалі-

⁵⁰ Там само. – №4. – С. 70.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – №5. – С. 60.

⁵³ Кічигіна Н., Миронець Н. Переписка В. Винниченка з Ю. Тищенкою // Розбудова держави. – 1994. – №8. – С. 44.

⁵⁴ Винниченко В. Щоденники. – С. 84–85.

⁵⁵ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Вказ. пр. – Т. 2. – С. 107.

⁵⁶ Винниченко В. Щоденники. – С. 92–93.

лії кращими, ніж вони були насправді, інформація ж про справжнє обличчя більшовицької політики пробивалася до його свідомості в періоди депресії, відсутності листів з України й неодмінно відступала на другий план із поліпшенням настрою та із відродженням мрій.

Образ більшовизму в щоденникових записях Володимира Вернадського і Сергія Єфремова

Розгляд щоденникових записів, не призначених до друку, в розвідці, що стосується політичної думки, може викликати заперечення. Але саме специфіка цих джерел, відображення в них *поточних* рефлексій, що часто-густо еволюціонували, й визначила порушення структурної стрункості роботи заради її пізнавальної мети.

Володимир Вернадський, син професора політичної економії, з дитинства захоплювався історією, але коли з метою вдосконалення свого знання німецької мови почав читати твори О. Гумбольдта, зробив вибір на користь природничих наук. У Російській імперії він зробив блискучу наукову кар'єру, проте не стояв й осторонь політики. У статті «Українське питання і російська громадськість» (1915) Вернадський твердив: «Українці вважають, що свобода української культури зумовлена саме інтересами російської справи і що зберегти українців як руських Росія може, лише прийнявши їх з усім національно-культурним обличчям».

Ігор Гирич вжив влучного вислову, що за своїм світобаченням Вернадський перебував між російським та українським берегами⁵⁷. До 1917 р. загальноросійська та українська ідентичності для нього, як і для багатьох представників еліти, не становили конфліктного протиріччя, вони співіснували як шаблі в ієрархії лояльностей. Але революція і національні рухи змушували робити вибір, який і став для Вернадського однією з головних тем щоденникових записів. У 1917–1918 рр. він часто розмірковує «про ступінь сили, що тримає Росію купи»⁵⁸, вбачаючи її в культурі і закликаючи інтелігенцію із загальноросійською свідомістю залишатися в Україні заради російської культури⁵⁹. Культурну політику україн-

⁵⁷ Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (в світлі щоденника 1917–1921 рр.) // Мappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 735–756.

⁵⁸ Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921. – Кн. 1. – К., 1991. – С. 35.

⁵⁹ Там само. – С. 104.

ських урядів Вернадський подеколи трактує як «насильницьку українізацію», водночас практикуючи (не надто успішно) українську розмовну мову і читаючи «Історію України-Руси» М. Грушевського.

Крізь призму питання єдності Росії Вернадський ставиться до більшовизму, до речі, послідовно в російських щоденниках пишучи слово «комунізм» з однією літерою «м». У 1917 р. у більшовизмі він вбачав прояв «анархізму російської народної маси» і спритності його єврейських провідників, додаючи, що, поза сумнівом, більшовизм закорінений у натовпі, має «вельми багато глибокого, народного»⁶⁰. У грудні 1917 р. Вернадський їхав потягом із солдатами, що захопили перший клас, й занотовує тяжке враження від почутого і побаченого: грубої лайки, сміття, розмов про вигідні торговельні операції, – й зазначає, що про соціалізм мовилося мало, та й то із посмішкою, Леніна і Троцького лайали жорстоко, а солдата – більшовицького пропагандиста, що їхав поруч, підозрювали у крадіжці⁶¹. На початку 1918 р. у Полтаві він писав: «Дивує, що більшовики тримаються». Власних думок про особу Леніна Вернадський не фіксує, натомість розмірковує про можливість врятування життя колег, використовуючи «давні зв'язки з Ульяновими»⁶², маючи на увазі свою дружбу з Олександром Ульяновим, старшим братом Леніна, секретарем студентського науково-літературного товариства Петербурзького університету, повішеним за революційну діяльність, якого згадує із щирою приязню.

На відміну від Вернадського, Сергій Єфремов зробив вибір на користь української ідентичності задовго до революції і вирізнявся серед багатьох українських інтелектуалів в Україні та за її межами тим, що не поділяв радянофільських сподівань, перебуваючи у принциповій опозиції до режиму. Його щоденники, в яких академік ВУАН був гранично відвертий, потрапили до рук НКВД–ГПУ і стали однією з підстав обвинувачення вченого на процесі СВУ.

Щоденник Єфремова є своєрідною хронікою життя Академії наук, Києва й України 1920-х років. На його сторінках неодноразово виринає постать Леніна і образ більшовизму. Ці записи можна поділити на: фіксацію чуток (передусім про «неминучий кінець» радянської влади), анекдотів (одна з провідних тем яких – єврейська

⁶⁰ Там само. – С. 32, 41, 43.

⁶¹ Там само. – С. 226–227.

⁶² Там само. – С. 34.

національність багатьох більшовицьких лідерів), життєвих реалій і власних рефлексій. З приводу смерті лідера більшовиків Єфремов занотовує: «Я читаю Леніна з перших його виступів, з середини 90-х років, і його грубий тон ординарного агітатора ніколи не промовляв мені до душі... До генія йому, як письменнику, певна річ, дуже далеко. Як практичний політик, він більший: сильна вдача безперечно виявляється, яка, не розбираючи, пре просто вперед, не загадуючи, що з того вийде»⁶³. Й далі характеризує лад, витворений більшовиками, як такий, що «од миколаєвського рижнеться тим, що нема царя Миколи II, а натомість став Микола III Ленін... Червона аракачєєвщина – здобуток Леніна як політика»⁶⁴.

Аналіз щоденникових записів сучасників дає змогу відтворити образ Леніна в очах тогочасного суспільства. Наразі існують дослідження образу Леніна в масовій свідомості Росії, але бракує таких розвідок на українському матеріалі. Для російської свідомості, що відбилася і в щоденниках Вернадського та Єфремова, вагомою складовою образу більшовизму є антисемітизм, протиставлення «росіянина» Леніна «євресві» Троцькому. Вельми показово, що в 1930-ті роки Сталін двічі забороняв сестрі Леніна публікувати документи про єврейських предків лідера більшовиків, які, на її думку, мали б притамувати антисемітські настрої⁶⁵.

Критика більшовизму Микитом Шаповалом

Батько Микити Шаповала був безземельним селянином, який наймитував у Донбасі. Майбутній доктор соціології спочатку працював помічником лісничого, був офіцером російської армії, входив до таємного есерівського гуртка. Шаповалу був властивий революційний максималізм і радикалізм, він займається журналістикою, пише вірші, книжки з лісництва, цікавиться соціологією. У 1917 р. Шаповал стає першим редактором «Вістей з Української Центральної Ради», працює міністром пошт і телеграфів в уряді Винниченка. Пізніше стає міністром земельних справ в уряді Директорії, переживає глибоке розчарування після поразки української революції. У 1919 р. він пише: «Думаю, що Україна не вета не. Нема людей». На еміграції Шаповал віддається науковій ро-

⁶³ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 60.

⁶⁴ Там само. – С. 61.

⁶⁵ Великанова О. В. Образ Леніна в массовом сознании // Отечественная история. – 1994. – №2. – С. 185.

боті, стає першим українцем – доктором соціології, бере участь у заснуванні Соціологічного інституту у Празі.

Микола Шаповал був одним із найпослідовніших критиків більшовизму. Свої погляди вчений виклав у праці «Велика революція і українська визвольна програма» (1927), у якій він розкриває протиріччя між ленінськими постулатами і поглядами Маркса. На думку Шаповала, Ленін «не доповнив і не розвинув теорію Маркса, а відкинув її», найперше підтвердження чого він бачить у тому, що Маркс писав про можливість диктатури пролетаріату в найбільш розвинених капіталістичних країнах, а не у відсталій державі, якою була Росія⁶⁶. Шаповал звертає увагу на використання більшовиками селянства «для своїх цілей», маючи на увазі те, що «большевики прикинулись прихильниками есерівської програми соціалізації землі, щоб потягти селян за собою»⁶⁷. Рішучій критиком піддав Шаповал і декларації більшовиків з національного питання: «Брехня і обман – це більшовицька “теорія” визволення поневолених національностей. Теоретичні схеми в національній справі у більшовиків ще слабші, ніж у інших питаннях». Важливим є висновок Шаповала, що «державний совітський капіталізм є явищем модерного промислового феодалізму»⁶⁸. Як і Винниченко, Шаповал проводив паралель між комунізмом та фашизмом, вважаючи партійний устрій російських більшовиків подібним до устрою фашистів Італії. На думку Шаповала, ленінізм «загрожує повним поневоленням людини» та є «запереченням соціалізму». Принципово критикуючи більшовизм, Шаповал захищав від нього чистоту марксистських ідей. Це відображено у висновку вченого про те, що більшовизм загине «через боротьбу проти його в першу чергу самих марксистів – соціал-демократів і взагалі соціалістів, які захищають засади демократії»⁶⁹.

Ленін і більшовизм в «Україні чи Малоросії?» Миколи Хвильового

Микола Хвильовий (справжнє прізвище – Фітільов) народився в сім'ї вчителя на Харківщині. Вчився в Охтирській гімназії, але був виключений звідти за участь в українському революційному

⁶⁶ Див.: Політологія. Кінць XIX – перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 705.

⁶⁷ Там само. – С. 706.

⁶⁸ Там само. – С. 712.

⁶⁹ Там само. – С. 709.

гуртку. Працював робітником, брав участь у Першій світовій війні. З 1919 р. Хвильовий – член більшовицької партії. У 1923 р. виходять його «Сині етюди», які приносять авторові широке визнання. Подальші письменницькі успіхи Хвильового були зумовлені його харизмою, сміливістю і ширістю його творів, гостротою стилю. Хвильовий стає найпопулярнішим радянським українським письменником 1920-х – 1930-х років, постійно провокує мистецькі дискусії, які переросли в політичні. У ході такої літературної дискусії він і написав памфлет «Україна чи Малоросія?», заборонений цензурою й надрукований лише у 1990 р.

Літературознавча і політична традиція перетворили Хвильового на політичного теоретика, проти чого рішуче виступив Ю. Шевельов (Шерех), наголошуючи, що саме позаполітичний бік творчості Хвильового мав велике політичне значення, оскільки виводив українську літературу з провінційності⁷⁰. Водночас витворенню образу політика посприяв сам Хвильовий. Його інтелектуальні провокації, як це часто трапляється, читачі сприйняли буквально, що, насамперед, стосується гасла «Геть від Москви!» та закликів орієнтуватися на «психологічну Європу».

Памфлет «Україна чи Малоросія?» є не стільки політичним, скільки літературно-чуттєвим текстом, епіграфом до якого обрані вислови Ф. Шіллера та Й. Сталіна, а цитати з Леніна, Троцького, Сталіна вміщені поруч із афоризмом Давида Штрауса та розглядом циклічних теорій О. Шпенглера і М. Данилевського. Хвильовий також принагідно гостро відгукується про «петлюрівських бурбонів», «винниченківську псевдочесність з собою», ідеї Донцова, щиро вважаючи себе прибічником комуністичних ідеалів.

Проте в оцінці ролі особи в історії Хвильовий дещо розходиться з марксизмом. Зокрема, він пише: «Для нас і Ленін, і Петро Великий – один і той же прогресивний людський тип. Предпосилка для цього – це свободна воля, яка зворотно впливає на економіку. Ленін і Петро Великий – цілком справедливо – є представниками різних класів, але хіба “декабристи” і компартія теж цілком ідентичні соціальні фактори? Чому ми не боїмося рівняти себе з поміщиком Рилєєвим і жахаємось порівняння з Петром»⁷¹. У одній із

⁷⁰ Шерех Ю. Хвильовий без політики. – У кн.: Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя. – Т. 1. – Харків, 1998. – С. 67.

⁷¹ Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? – У кн.: Хвильовий Микола. Новели. Оповідання. – К., 1995. – С. 725.

своїх статей Хвильовий розвиває цю думку, пишучи про «ідеал громадської людини, яка в своїй біологічній, ясніш психофізіологічній основі вдосконалювалась протягом багатьох років і є власністю всіх класів». На думку письменника, як Ленін, так і Петро I «належали до типу громадської людини й саме ідеального, що його нам дала Європа»⁷².

Про українську державність Хвильовий пише: «Ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз, і самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні»⁷³. Хвильовий підкреслює: «Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки»⁷⁴ – й цитує слова Леніна, що не можна «одмахнутись» від національного руху. Як влучно зауважив Джеймс Мейс, «те, що для режиму було лише тактикою в боротьбі за повний контроль над державою, у боротьбі за владу, – Хвильовий у статтях видає за стратегію, за мету, за головний напрямок»⁷⁵.

У 1926 р. з'являється відомий лист Сталіна, у якому Хвильовий звинувачується у ворожому ставленні до російської культури і її найвищого досягнення – ленінізму. Сталін, як і окремі сучасні автори, проігнорував застереження Хвильового: «Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою». Попереду були відлучення від ВАПЛІТЕ, «покаянний» лист Хвильового до редакції журналу «Комуніст», в якому твердилось, що «носієм цієї психологічної Європи й є сама наша партія»⁷⁶, спалення незакінченого роману...

Важко сказати, наскільки змінилися погляди Хвильового на марксизм за останні роки його життя. Принаймні, в його літературних творах стають дедалі виразнішими ознаки розчарування у радянській дійсності. Герой «Вальдшнепів» Дмитрій Карамазов «побачив, що з розмаху нічого не вийшло і що його Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється собі на зви-

⁷² Там само. – С. 673.

⁷³ Там само. – С. 727.

⁷⁴ Там само. – С. 734.

⁷⁵ Мейс Дж. Буремний дух розстріляного відродження (Микола Хвильовий) // Сучасність. – 1994. – №12. – С. 77.

⁷⁶ Див.: Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1999. – С. 204.

чайного “собирателя землі руської” і спускається ... до інтересів хитренького міщанина-середняка». А 13 травня 1933 р. пролунав постріл...

Феномен радянофільства: українського, російського, західного

Явище радянофільства, яке безпосередньо впливало на політичну думку першої половини ХХ ст., є одночасно політичним, пропагандистським та психологічним феноменом, в якому кожен з трьох виокремлених напрямків шукав свого, з більшим чи меншим успіхом.

Українське радянофільство впливало з двох основних чинників: розчарування у західних державах після прийняття 1923 р. Радою послів Антанти ухвали про передачу Східної Галичини до Польщі та майже синхронного у часі початку політики «українізації» в Радянській Україні. При цьому вирішальним стає науково-культурний чинник, а не соціально-політична природа більшовицької влади. Сам факт підтримки українського шкільництва і української мови викликає щире захоплення не лише у прибічників соціалістичних поглядів. Десятки тисяч осіб, переважно родини інтелектуалів, із Західної України переїзять до України Радянської, із закордонної еміграції повертаються діячі української революції 1917–1920 рр. Більшовицька національна політика спонукає до переїзду в УРСР блискучих вчених (С. Рудницький, М. Лозинський), митців (М. Козоріс, В. Атаманюк), навіть політичних діячів (С. Вітик, М. Меленевський).

1925 року у Берліні Юліан Бачинський видає працю «Большевицька революція і Українці», в якій твердить, що причиною всіх невдач «визвольних змагань» української інтелігенції є не більшовицька агресія, а «нікчемність» самого українського народу⁷⁷, значаючи далі, що радянська національна політика творить модерну (капіталістичну) українську націю й «повертає до визволення народів бувшої Росії». У статті до десятиліття більшовицької революції Бачинський виправдовує політику обмеження в СРСР політичних прав, яка запобігає поверненню «єдиномудримників»⁷⁸. За свої погляди Бачинський стає жертвою політичних репресій у Польщі, 1931 рік проводить у в'язниці, а вже за два роки отримує радянську візу. Слушно зауваживши 1925 року, що більшовизм «безустан-

⁷⁷ Див.: Політологія. – С. 121.

⁷⁸ Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К., 2001. – С. 73.

но» змінюється, еволюціонує⁷⁹, Бачинський так і не вгадав напрямку цієї еволюції й, як і більшість радянофілів, що обрали переїзд, загинув під час репресій. До УРСР переїздили навіть в роки голодомору, й лише доля родини Крушельницьких, яка переїхала вже 1934 року і одразу стала жертвою репресій, виявилася шоком для західноукраїнської спільноти⁸⁰. Радянофілство протрималося, допоки залишались ілюзії стосовно національної політики компартії.

Російське еміграційне радянофілство також ґрунтувалося на повідомленнях про реальну більшовицьку політику й, передусім, спроможність більшовиків втримати більшість земель колишньої Російської імперії. Російські великодержавники здавна боялися революції, зокрема, у візії Федора Тютчева Росія і революція постають антиподами, існування кожного з яких є смертю для другого⁸¹. Саме під враженням того факту, що більшовики забезпечили збереження підконтрольних Москві теренів, серед емігрантів виникає рух «зміновіхівців». Василій Шульгін вже 1922 року зазначає: «Інтернаціонал минеться..., але кордони залишаться»⁸². Його підтримує Ніколай Устрялов, стверджуючи: «Головне – відновлення Росії як великої й єдиної держави, інше прийде»⁸³.

Цікаву еволюцію у ставленні до більшовизму пройшло російське євразійство. Коли у перших своїх виданнях початку 1920-х рр. євразійці гостро критикували більшовизм за придушення ліберальних ідей, то у програмовому документі «Євразійство» (1926) вони вже розглядають революцію як природний процес подолання наслідків європеїзації, хоча й стверджують чужорідність комунізму⁸⁴. Вже 1927 року Н. Трубецької писав, що народи СРСР становлять «особливу багатонародну націю», націоналізмом якої після зникнення комуністичної влади (механізм цього зникнення євразійців не цікавив) і стане євразійство. За політичну наївність євразійцям довелося дорого заплатити: лідер цього напрямку

⁷⁹ Див.: Політологія. – С. 122.

⁸⁰ Рубльов О. С., Черненко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С. 177.

⁸¹ Див.: Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і виводження російського слов'янофілства. – К., 1998. – С. 125.

⁸² Цит. за: Szporluk R. Russia, Ukraine and The Breakup of The Soviet Union. – Stanford, 2000. – С. 5.

⁸³ Цит. за: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Лібста. – К., 1998. – С. 403.

⁸⁴ Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Евразийский искус. – В кн.: Мир России – Евразия: Антология. – М., 1995. – С. 16.

П. Савицький провів дванадцять років у концтаборах, а видавці прокомуністичної газети «Євразія» Д. Святополк-Мирський, С. Ефрон і Л. Карсавін загинули в часи репресій.

Врешті, західне радянофілство ґрунтувалося на вірі в можливість комуністичної альтернативи до тогочасного капіталізму, вправній радянській пропаганді і впливі російського радянофілства. На Заході мали інформацію про реалії радянської політики, але дехто хотів бути ошуканим, вбачаючи в радянській дійсності чесноти, яких бракувало західним демократіям (згадаймо самозасліплення таких інтелектуалів, як Бернард Шоу, Анрі Барбюс, Теодор Драйзер), а дехто виходив з політичних розрахунків моменту (як, скажімо, Держдепартамент США, що саме у 1933 р. домігся встановлення дипломатичних відносин з СРСР, або деякі західні журналісти, які брехали, намагаючись за всяку ціну зберегти дозвіл на перебування в СРСР, аби надсилати сенсаційні звіти із сфабрикованих владою судових процесів). Загалом Захід і, передусім, його інтелектуальна еліта засвоїли росієцентричну перспективу в поглядах на радянську дійсність, яка дається взнаки дотепер.

Кожен з різновидів радянофілства мав свої наслідки. Українське радянофілство, апологети якого сподівалися від радянської влади проведення української національної політики, призвело до численних жертв, а також відсутності у 1930-і рр. національної лівої політичної сили в Західній Україні. Російське радянофілство посприяло усвідомленню тяглості між імперією і радянською Росією – тяглості, яку Сталін використав за часів Другої світової війни, повернувши легітимність імперській спадщині. Західне радянофілство витворило архетип советології, з її легковаженням національного питання, яка зазнала краху 1991 року.

Образ Леніна у наукових розвідках Романа Роздольського

Найвидатніший український фахівець із марксизму Роман Роздольський народився у сім'ї відомого етнографа Осипа Роздольського. Віхи його біографії: навчання в українській гімназії у Львові, служба рядовим УГА, еміграція, активне членство у Компартії Східної Галичини (з 1923 – КПЗУ). Свої політичні погляди Р. Роздольський відстоював не лише на словах – в роки війни за допомогу євреям він опинився у нацистському концтаборі Аушвіц. 1947 року Роздольський переїздить до США, де мусить німувати, аби уникнути депортації в часи маккартизму. За відсутності змоги опублікувати свої праці, він таки відмовляється від видавця, коли

дізнається про його нацистське минуле. Наукове визнання Роздольському приносить монографія про економічну теорію Маркса, яка зробила українського вченого одним з провідних фахівців з марксизму. Але в українських колах через свої «ліві» погляди Роздольський був майже персоною «нон грата». Як писав у листі до нього І. Лисяк-Рудницький, «Ви один з найвизначніших істориків нашого часу, й це свідоцтво нашої мізерії, що для такої людини, як Ви, немає місця в українській громаді»⁸⁵.

Роботам Роздольського властиві ґрунтовний аналіз, глибоке знання джерел. Хоча політичні погляди не могли не впливати на оцінки ним багатьох явищ і осіб, дослідницький пошук зазвичай брав над ними гору. Зокрема, Роздольського дуже хвилювала проблема ставлення марксистів до «неісторичних» народів, й, коли в публікаціях 1920-х років він захищав погляди Енгельса на «реакційність» ролі неісторичних народів у революції 1848 р., то у пізніших розвідках, значною мірою під впливом заглиблення у вивчення галицького селянства, він переглянув свої висновки й критикував Маркса й Енгельса, виходячи з їхніх власних методологічних засновків, за відхід від класового аналізу⁸⁶.

Не написавши спеціального дослідження про більшовизм, Роздольський неодноразово повертався до образу Леніна, захищаючи його від звинувачень у «шшигунстві» на користь Німеччини, аргументуючи свою думку як посиленням на значну частку фальсифікацій і брехні, які містять документи німецьких державних служб того часу, так і підкресленням примітивності тези, що революція стала можливою лише завдяки німецьким грошам. Він зауважує: «Хто в усіх революціях добачає тільки штучно викликані бунти..., хто визнає “поліційсько-матеріалістичне” тлумачення історії, то йому без труднощів можна “продати” також ідею *ad hoc* створеної революції у ворожій країні шляхом фінансового підкупу»⁸⁷.

Аналізуючи більшовицьку програму напередодні жовтневих подій 1917 р., Роздольський зазначає, що віра Леніна у миттєву допомогу російській революції з боку європейського пролетаріату

⁸⁵ Цит. за: Грицак Я., Химка І. Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського // Україна Модерна. – Ч. 2–3. – Львів, 1999. – С. 408.

⁸⁶ Rozdolsky R. Engels and The «Non-Historic» Peoples: The National Question in The Revolution of 1848 / Trans., ed. with intr. by J.-P. Himka. – Critique Books, 1986. – С. 6–7.

⁸⁷ Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України» // Український самостійник. – 1969. – №6. – С. 34.

була занадто оптимістичною, а сподівання на швидке перетворення успадкованих від царизму збройних сил на революційну армію – глибоко помилковим.

Поставивши питання: чи була доцільною, враховуючи ці дві обставини, Жовтнева революція, Р. Роздольський зауважує, що революційна ситуація у вересні-жовтні 1917 р. не могла бути продовжена за бажанням, вона прямувала до жорстокої розв'язки, а якби більшовики не використали надану їм історичну нагоду захопити владу, «криза держави і суспільства була б у такий або інший спосіб використана російською (та іноземною) реакцією»⁸⁸.

Визнаючи, що у 1918–1921 рр. радянська Росія «не завжди була здатна дотримуватись принципів ленінської національної програми», Роздольський вважав, що низка жорстоких заходів стосовно Грузії, України «може бути пояснена небезпечною ситуацією, з якою зіткнулася молода радянська республіка», підкреслюючи, що ці заходи «не можна ставити на один щабель з пригніченням неросійських націй, здійснюваним пізніше Сталіним і його оточенням, у якому справжні принципи ленінської національної політики були перетворені на свою пряму протилежність»⁸⁹. У цій тезі присутнє протиставлення ленінської і сталінської національної політики. Полемізував із наведеною думкою І. Лисяк-Рудницький, який у листі до Роздольського писав: «Фундаментальні прикмети радянської системи не були створені Сталіним, але Леніним... Я звернув увагу на те, що Ви відмежуєтеся від практики сталінізму, але мовчите про Леніна та його діло»⁹⁰.

Консервативна думка

Ленін і більшовизм у візії Вячеслава Липинського

Липинський був не перший вихований у польській культурі інтелігент, що обрав українську ідентичність. Але, на відміну від, наприклад, В. Антоновича, сина гувернерів, В. Липинський походив із землевласницької родини і закликав *не поривати* із землевласницьким станом, лише переходити на українство за переконанням⁹¹.

⁸⁸ Rozdolsky R. Imperialist War and the Question of Peace – The Peace Politics of The Bolsheviks Before The November 1917 Revolution // Revolutionary Communist. – №9. – С. 55.

⁸⁹ Там само. – С. 47.

⁹⁰ Цит. за: Грицак Я., Химка І. Вказ. пр. – С. 406.

⁹¹ Гирич І. Липинський у молоді роки // Хроніка 2000. Єднання. Порозуміння. Злагода. – №31–32. – С. 242.

Втім, уникнути розриву з ріднею через нерозуміння нею його українського вибору не вдалося. Спочатку Липинський шукає історичної легітимності своєї позиції, пише низку праць про українську шляхту XVII ст., які швидко здобувають наукове визнання. Але левову частку свого життя Липинський присвячує не науці, а політиці, рішуче підтримує Українську Державу Павла Скоропадського, стає її послом в Австрії. Проте 1930 року відбувся остаточний розрив із гетьманом, а у 1931 р. Липинський помер.

Роботам Липинського властиві проповідницькі риси, сильні християнські, антиматеріалістичні мотиви, щирість і глибина аналізу, шляхетність (як він підкреслював, «рицарськість, ідейність, благородство... це теж політичні вартості»), інтелектуальна провokatивність. В'ячеслав Заїкін відзначив вміння Липинського «приятати і захоплювати читача», робити «геніальні філософічно-публіцистичні висновки».

Протягом 1919–1926 рр. Липинський писав «Листи до братів-хліборобів», у яких заторкнув і питання більшовизму. Гостро критикуючи Дмитра Донцова, Липинський писав: «Його егоцентрична і труслива вдача не могла перенести сміливості, дисципліни і організованості московських революціонерів – єдиного, що єсть доброго між ними... Не дух Леніна для теперішніх проклятих антихристових часів приніс він ... на Україну, а дух того революційного сміття, яке Ленін знищив, щоб зорганізувати і здисциплінувати зло»⁹². Принципово обстоюючи тезу, що постання будь-якої республіки на руїнах монархії неможливе без залучення до співпраці старої аристократії, Липинський наголошував, що «війна за світове значення Росії» об'єднує Леніна, Брусилова, Куропаткіна, й додавав: «Та, мабуть, і Ульянов не був би Леніном, коли б у його жилах і в жилах його ідейних помічників ... не текла кров старого московського служилого дворянства, що опричиною й терором врятувало й відбудувало московську державу за Грозного, за «смутного времени», за Петра Великого – рятує й відбудовує й тепер під прапором більшовизму по раз четвертий»⁹³. Спостереження, навіть образи, що їх використовував Липинський, на риторичному рівні збігаються із висновками «зміновіхівця» Ніколая Устрялова, який називав Леніна «посмертним братом» Петра Великого, «найглибшим виразником російської стихії», «росіянином з голови до ніг»,

⁹² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. XX.

⁹³ Там само. – С. 39.

«справжнім сином Росії, її національним героєм»⁹⁴. Це при тому, що політичні ідеали Липинського й Устрялова була зовсім інші.

Відзначаючи політичний хист лідера більшовиків, Липинський зауважує, що роки української революції – «це були часи для українського Леніна», й додає: «Леніна ми не знайшли. І в тім уся трагедія Української Республіки»⁹⁵. Липинський протиставляє політичний романтизм більшості членів Центральної Ради енергійній, рішучій і гнучкій політиці більшовиків. У цьому контексті доречно навести слова Павла Скоропадського з його спогадів, написаних безпосередньо після подій 1917–1918 рр.: «Найвизначніша людина, яку висунула наша епоха – це, на жаж нам, – Ленін»⁹⁶.

На думку Липинського, «московський більшовизм завдяки своїй фатальній виключності зумів себе зберегти від демократичної зарази. Проголосивши й провівши диктатуру свого класу, він намагався врятувати свою націю й свою державу від усіх фатальних наслідків демократичної революції Керенського. Він дав нації московській нову, сильну аристократію, до якої все, що було живішого між її старою аристократією, вже пристало»⁹⁷. У наведеній цитаті міститься сконцентрований загальний образ більшовизму у візії Липинського, хоча інколи у тих же «Листах» трапляються інші оцінки. Зокрема, ще у вступі до книги Липинський пише: «Сьогодні Москва, як і Україна, стогне під ярмом жидівсько-інтелігентського Інтернаціоналу»⁹⁸.

Як і Левинський, ідеолог українського консерватизму критикував глобалістичні проекти більшовиків. Світова держава, на думку Липинського, можлива тільки тоді, коли кожен народ спеціалізуватиметься на одному виді виробництва, приміром, українці – на хліборобстві, а німці – промисловості, бо «коли тільки в одній нації буде кілька професій..., то зараз же їй буде потрібна своя національна держава, без якої не можна буде зорганізувати цих різних професій у один національний організм праці»⁹⁹.

Характеризуючи образ більшовизму у «Листах» Липинського, слід пам'ятати, що відповідні розділи цього твору були написані у 1919–1920 рр. і на них відбився як обмежений доступ автора до

⁹⁴ Устрялов М. Справжній син Росії // Україна. – 1991. – №8. – С. 3.

⁹⁵ Липинський В. Вказ. пр. – С. 40.

⁹⁶ Скоропадський П. Спогади. – С. 150.

⁹⁷ Липинський В. Вказ. пр. – С. 52.

⁹⁸ Там само. – С. XXVI.

⁹⁹ Там само. – С. 55.

інформації про більшовицьку Росію, так і невизначеність самої більшовицької політики у ті роки. Розглядаючи Леніна перш за все як практичного політика, а не теоретика, Липинському вдалося запропонувати низку цікавих оцінок більшовизму. На подальших сторінках «Листів...» Липинський пише про майбутню загибель більшовицької Росії, а в одній із своїх статей характеризує радянську владу в Україні як «нове панування Хама».

Критика більшовизму Василем Кучабським

Серед мислителів консервативного напрямку вирізняється постать Василя Кучабського, який сам себе характеризував як «людину чину», практичної діяльності, яка, проте, переконалась у потребі духовної праці для розвитку української спільноти. Кучабський був вправним військовим, сотником Українських Січових Стрільців, потрапив до російського полону в бою під Лисонею, у таборі в Царицині створив підпільну організацію з метою здійснення втечі. В часи української революції Кучабський воював проти більшовиків, Добровольчої армії, поляків, згодом підпільно співпрацював із Українською Військовою Організацією Є. Коновальця, перебував у польській в'язниці. У 1923 р. емігрує до Німеччини, де здобуває ступінь доктора філософії Берлінського університету (1930), пише синтетичну німецькомовну працю «Західна Україна в боротьбі з Польщею та більшовизмом», яку, завдяки глибині аналізу і розглядові української ситуації на широкому європейському тлі, І. Лисяк-Рудницький назвав «найцікавішою історією української революції»¹⁰⁰.

Кучабський критично ставився до «самовизначення» народів після розпаду світових імперій, наголошуючи, що багато з них не встигли витворити панівних прошарків, тож політика цих нових держав переростала в демагогію¹⁰¹. Відповідно він критично оцінював і сучасну йому українську політичну думку, уявлення, що «державною політикою» є револьвери і бомби, або розважання про «Кавкази й Туркестани», коли «реальний засяг українських енергій не доходить ніни навіть до межі внутрішнього західноукраїнсько-го буття»¹⁰². Не симпатизував Кучабський і «новітньому Аттилі»,

¹⁰⁰ Лисяк-Рудницький І. Вказ. пр. – Т. 2. – С. 155.

¹⁰¹ Гелей С. Василь Кучабський про українське питання в політиці Польщі // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану проф. Ю. Сливки. – Вип. 7. – Львів, 1998. – С. 292.

¹⁰² Цит. за: Політологія. – С. 491.

войовничому націоналізмові, що опанував європейські терени й підносив «націю» вище усього, навіть Бога і моралі¹⁰³. В зв'язку з цим він підкреслював «безвартісність» писань Донцова й чи не першим в українській політичній думці сформулював тезу, що «Донцов без уваги на його “окцидентальні” “переконання” є ... типічним представником Орієнту. Його цілий етос – це етос Леніна й «проклятушого Жида» Грецького»¹⁰⁴.

Вдумлива оцінка Кучабським більшовизму відрізняється від радянськості уподобань багатьох західноукраїнських інтелектуалів. 1925 року він видав книжку «Більшовизм і сучасні завдання українського заходу», в якій стверджував, що єдиним позитивним результатом української революції 1917–1920 рр. є те, що Галичина опинилася під владою Польщі, уникнувши тим самим нівелюючого впливу Радянської Росії. Кучабський наголошував, що «українізуючий» більшовизм є напрочуд сильним асиміляційним засобом, який нищить саме почуття національної індивідуальності, замінюючи його інтернаціональною солідарністю, тоді як польська прямолинійна асиміляційна політика лише стимулює національні почуття пригноблених народів¹⁰⁵. Теза В. Кучабського про «надзвичайно велику» ймовірність «денационалізуючої перемоги» більшовизму, з одного боку, є дзеркальним відображенням радянськості, оскільки так само вельми високо оцінює дієвість більшовицької національної політики, але, з другого боку, є значно глибшою й підкреслює перспективу, яка не повністю, але частково справдилася, про що свідчить високий відсоток самоідентифікації мешканців сучасної Східної України як «совєтських» людей.

Як і Липинський, Кучабський підкреслював, що більшовизм є «оригінальним твором ... московського духа», згідним з «московською національною психікою». Із цією тезою сперечався Ю. Бачинський, наводячи статистичні дані про національний склад в'язнів-революціонерів у «Крестах» та Раднаркому, де росіяни становили меншість¹⁰⁶. Але виступ Бачинського ще раз засвідчив політичну наївність радянськості, адже Кучабський писав про

¹⁰³ Гелей С. Вказ. пр. – С. 286.

¹⁰⁴ Кучабський Ю. Листи Василя Кучабського до Івана Крип'якевича та Степана Томашівського // Записки НТШ (Праці історично-філософської секції). – Т. 228. – Львів, 1994. – С. 499.

¹⁰⁵ Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С. 207.

¹⁰⁶ Див.: Бегей І. Вказ. пр. – С. 114.

російську політичну традицію, а не про етнічний склад більшовицької партії.

Уникаючи недооцінки ворога, Кучабський головну зброю в боротьбі з більшовизмом вбачав у духовній праці, переконуванні людей, подоланні «гайдамаччини» не лише у вчинках, а й у мисленні. В листах до Ів. Крип'якевича він наголошував, що завданням українських інтелектуалів, зокрема, істориків, є «творення всіма нами нового етосу серед українців: власне державного етосу»¹⁰⁷.

Кучабський зауважував, що «не репрезентує собою нікого – ніяких груп, ніяких організацій», й розумів консерватизм як, насамперед, відстоювання універсальних людських цінностей, релігійних чеснот, над якими не можуть панувати жодні принципи, і національні в тому числі.

Твори представників українського консерватизму вражають широтою мислення, стрункістю і глибиною аналізу, відточеністю думки і фрази, що поєднані із щирим ідеалізмом, лицарством, вірою у слово, духовний приклад. Однак цей напрям мав, либонь, найменший вплив на політичні уподобання української спільноти, яка у 1930-і роки, як і решта Європи, віддавала перевагу національним і комуністичним ідеям.

Подальша доля Кучабського склалася трагічно. У роки війни в окупованій Польщі він був призначений на посаду директора Другої державної бібліотеки у Любліні; 1945 року у Відні був схоплений і страчений НКВД.

Націоналістична думка

Образ Леніна у творах Дмитра Донцова

Дмитро Донцов народився у сім'ї купця другої гільдії в Мелітополі, вчився у Санкт-Петербурзькому університеті, продовжив студії у Відні й Львові. Політична біографія Донцова починається з марксизму, у 1905 р. він стає членом УСДРП, але після виступу на студентському з'їзді у Львові (1913) з гаслом «відірвання від Росії» його позбавляють членства у партії, хоча в брошурі «З приводу однієї ересі» Донцов і захищав правдивість своїх марксистських переконань¹⁰⁸.

Кар'єра Донцова – практичного політика не склалася. У серпні 1914 р. його обрали першим головою СВУ, але вже за півтора міся-

ця він написав заяву про вихід з цієї організації й на сторінках інформаційного бюлетеня, який видавав на українські кошти в Берліні, пашлюжив СВУ і його провідників. Запитання газети «Українське слово»: «Чи пан Донцов думає, що в нього є монополія на українську незалежну ідеологію?»¹⁰⁹ у світлі подальшої історії української політичної думки видається радше риторичним. У травні 1918 р. Донцов на запрошення гетьмана, який бачив у ньому врівноважену, не засліплену соціалістичними ідеями людину, очолив Бюро преси й Українське телеграфне агентство, але незабаром, за словами Скоропадського, «виявився зовсім не на висоті, лише нарікав на всіх, а сам нічого не робив»¹¹⁰ й залишив цю посаду, вже за кілька місяців картаючи гетьманський режим. З початку 1920-х років й до кінця свого дев'яносторічного життя Донцов працював майже виключно зі словом, був редактором, літературним критиком і політичним публіцистом, до чого мав неабиякий хист. Тексти Донцова спрямовані на витворення у читача почуттів, емоційних образів, а не критичного обміркування предмета. Їхніми характерними рисами є нетолерантність, прагнення нав'язати свою думку за допомогою всіх можливих риторичних засобів, включно зі свідомою неточністю цитат і очорненням опонентів. Вже сучасники оцінювали творчість Донцова та її вплив на українське життя вельми гостро. 1932 року, захищаючи Донцова від закидів, Євген Маланюк писав про нього як про «найвизначнішого публіциста української сучасності, що міг би зробити честь кожному державному народові», проте «зненавиджений на цілیم фронті українського офіційного життя»¹¹¹. С. Єфремов називав Донцова «українським Струве», «фашистом», «примітивно несовісною» людиною, якій «вигадати факт, перевернути цитату ... все одно, що раз плюнути», у візії Винниченка Донцов – це «злий, помстливий осел Революції», у візії В. Липинського – «найгірша мерзота», «смердюче створіння», «Мітька Щелкоперов», писання якого «так протирічливі, що він давно би збожеволів, коли б ставився до них хоч трошечки поважно».

Остання думка Липинського, попри жорстку форму висловлення, містить слушне спостереження – Донцов, як і Ленін, мав чуття на істини *моменту*, конкретної ситуації.

¹⁰⁹ Див.: Патер І. Вказ. пр. – С. 168.

¹¹⁰ Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 129.

¹¹¹ Цит. за: Сварник Г. Кілька документів до біографії Дмитра Донцова // Записки НТШ (Праці історично-філософської секції). – Т. 228. – Львів, 1994. – С. 488.

¹⁰⁷ Кучабський Ю. Вказ. пр. – С. 497.

¹⁰⁸ Див.: Чугуєнко М. Вказ. пр. – С. 25.

Особі більшовицького лідера Донцов присвятив окрему статтю – «В. Ленін» (1923), де виклав своє розуміння більшовизму, який, на його думку, офіційною програмою мав «равенство», русійною силою – «зздрість», а правдивою метою – «заспокоєння інстинктів юрби»¹¹². На початку статті Донцов підкреслює, що підставою комунізму є ідея рівності, й зараховує Льва Толстого до більшовиків, справу якого продовжує Ленін – «фанатик, що родився десь у Сибірщині». Донцов формулює більшовицьку програму таким чином: «Все під одну мірку, все на одно копито», коли «усе досі нікчемне і погорджуване» підноситься до «значіння нових моральних цінностей»¹¹³. Головне, за що картає більшовизм Дмитро Донцов, – це «скасування ієрархії», яка становила фундамент політичної концепції українського публіциста. Донцов бачить в особі Леніна людину, для якої «гречана каша домінувала над усіма призначеннями, демонами, богами», а у його вчинках – «хоробливе бажання неудачника «насолити» комусь».

Проте Донцов не відмовляє Ленінові у політичному хисті, наголошує на його «незрівнянному» вмінні зв'язувати соціальні і політичні цілі в одне, «обійняти одною політичною думкою різні переворотові ідеї народу». За висловом ідеолога українського «чинного» націоналізму, Ленін зрозумів, «чого хоче закований звір», тобто народні маси, й «у сім відношенню він дійсно великий, і лише заздрісники можуть заперечувати в сім його геніяльність»¹¹⁴, але «сьому генієві руйнації забракло позитивної концепції»¹¹⁵. Як і Липинський, Донцов відзначає відсутність українських політиків, здатних протистояти Ленінові – «цьому збірникові негасимого фанатизму, неугнutoї енергії і чисто понтифікального відчуття власної непомильності».

Ця стаття увібрала в себе характерні риси творчого стилю Донцова – гостроту (яку автор незрідка ставить «понад усе»), розрахунок на емоції, а не інтелект читача, використання парадоксальних (але не завжди безпідставних) порівнянь. Образ Леніна у візії Донцова можна схарактеризувати як провокативно емоційний. Цікаво, що у листі до Маланюка Донцов згадує про оцінку його статті неназваним українським діячем: «Говорив теж один посол україн-

¹¹² Донцов Д. В. Ленін // Дзвін. – 1996. – №1. – С. 94.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. – С. 97.

¹¹⁵ Там само. – С. 98.

ський на мою статтю про Леніна..., що “все ж таки” таким тоном писати про Леніна не можна...»¹¹⁶. Проблема «тону», яким Донцов пише про Леніна, не повинна заступати собою іншу тему – попри жорстку критику Леніна як уособлення Москви і комунізму, у добу поширення тоталітаризму в Європі прибічник тоталітарного націоналізму не міг не схвалювати багатьох рис більшовицького лідера.

Популярності радикальних поглядів Донцова на Західній Україні сприяли, передусім, зовнішньополітичні реалії: згортання українізації й жорстока репресивна політика Радянської Росії, що підсилювало розчарування у демократичних ідеалах, на які прагнула спиратись українська революція 1917–1920 рр., ширення тоталітарних рухів у Західній Європі, симпатії до яких підживлювались ще й тим, що саме західні демократії дали в 1923 р. згоду на входження Східної Галичини до складу авторитарної Польщі. 1923 року Донцов виступив із статтюю, в якій порівнював фашизм і більшовизм. Причини успіху обох цих течій він вбачав у їхньому антидемократизмі, оперті на «ініціативну меншість» і безкомпромісності й пояснював поразку українських визвольних змагань браком саме цих прикмет¹¹⁷. Десять років потому, у 1933-му, Донцов писав, що в гітлеризмі його насамперед приваблює «заповідь рішучої боротьби з марксизмом», й додавав: «Нарешті знайшовся в Європі режим, який рішив поступати з більшовиками по-більшевицьки»¹¹⁸. Амбівалентність ставлення до більшовизму відображено й у тексті праці «Дух нашої давнини» (1944), в якій Донцов пише про більшовиків як партію, «яка при всіх її вадах своєю цупкістю, дисципліною, безоглядністю і цілеспрямованістю сильно різнилася від демократичних еліт, скажімо, демократичної Франції, Іспанії або Росії за Керенського»¹¹⁹.

Про «диявольську хитрість» і «чортівську винахідливість» більшовиків Донцов писав і раніше, але в його текстах з кінця 1950-х років переважають напівмістичні мотиви, зображення «москаля Леніна» як лжепророка, що «знищує ідею Бога»¹²⁰, а більшовизму – як «орди», «ідолів Півночі»¹²¹.

¹¹⁶ Сварник Г. Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова // Україна Модерна. – Ч. 1. – Львів, 1996. – С. 156.

¹¹⁷ Див.: Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті роки) // І: Права та Європа. – 2000. – №16. – С. 91.

¹¹⁸ Там само. – С. 93.

¹¹⁹ Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – С. 16.

¹²⁰ Донцов Д. За яку революцію. – Львів, 1990. – С. 3.

¹²¹ Там само. – С. 16.

Концептуальну подібність багатьох тез Донцова до марксизму відзначили давно¹²², але на окремий розгляд заслуговує проблема *російського* в мисленні цієї людини. Ще 1913 року Донцов критикував «дивну якусь духовну залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах»¹²³, а в листі від 1931 року до Є. Маланюка писав, що «завше» мав «ворожість до російської суспільности, не тільки до царату, і підкреслення потреби боротьби, а не угоди з нею»¹²⁴. Втім, вплив російської політичної традиції вбачали в самому стилі мислення Донцова. Іван Лисяк-Рудницький зауважив, що Донцов, як і Винниченко (нібито антиподи в історії української думки) є типовими російськими (в сенсі стилю політичної культури, а не національної ідентифікації) інтелігентами¹²⁵. На думку історика, вони обидва поділяли модель політичної етики, яка брала до уваги не можливі реальні наслідки певних виступів, а абсолютні вимоги, які часто-густо наявну дійсність заперечували й орієнтувалися на ідеалістичну мету, а не практичний результат¹²⁶. Цю думку розвинув Ю. Шерех, розглядаючи ідеологію Донцова як «своєрідний двійник більшовизму», болочу реакцію на поразку української революції, яка виявилась у наслідуванні методів ворога. Типологічну подібність ідей Донцова з більшовизмом Шерех добачає у тезі про «дві нації» в кожній нації (буржуазну і соціалістичну або еліту і гречкосіів), ненависті до «чорні», впевненості, що її має очолити «ініціативна меншість», партійній цензурі літератури, спрямованій на витворення однобічного героїчного письменства¹²⁷. Попри привабливу провокативність цих думок, не треба забувати про їхню гіпотетичність.

Оцінка Леніна і більшовизму Євгеном Маланюком

Євген Маланюк народився на Херсонщині у козацько-чумацькій сім'ї, вчився у Петербурзькому політехнічному інституті, був мобілізований у царську армію, перейшов на бік збройних сил УНР, з

¹²² Ідейно-теоретична спадщина Д. Донцова і сучасність: Матеріали науково-теоретичної конференції. – Запоріжжя, 1998. – С. 12.

¹²³ Цит. за: *Головченко В.* Вказ. пр. – С. 137.

¹²⁴ Цит. за: *Сварник Г.* Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова. – С. 155.

¹²⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ. пр. – Т. 2. – С. 109.

¹²⁶ Там само. – С. 110–111.

¹²⁷ *Шерех Ю.* Донцов ховає Донцова. – У кн.: *Шерех Ю.* Пороги і Запоріжжя. – Т. 3. – Харків, 1998. – С. 68, 76.

якими й емігрував. Закінчив Українську господарську академію у Подсбрадах (Чехія), працював інженером. В еміграції виходить низка поетичних збірок Маланюка, які, зокрема, характеризувалися критичним ставленням до української дійсності, втрати державності, через що багатьом Маланюк здавався тенденційним, його називали співцем «чорного песимізму», поетом «тьми і хаосу» (С. Доленга), «духовним Квазімодо» (Я. Савченко), звинувачували у «маніакальній ненависті до рідного краю», в «опльовуванні символу України» – досить традиційні звинувачення на адресу патріотів своєї країни.

Маланюк увійшов в інтелектуальну історію України не лише як поет, а й як публіцист, рисами якого є проникливість спостережень, ерудиція, афористичність. У посиланнях Маланюка на українську історію є фактологічні помилки, поверхові оцінки, спрощення, але поряд з ними – справді евристичні думки.

У 1939 р. польською мовою була надрукована стаття «Ленін і Клявзевиц», у якій Маланюк протиставляє «пацифістично-соціалістичній» легенді про Леніна як антидержавника, апатріотичного комуніста, інтернаціоналіста своє розуміння постаті більшовицького лідера як «відновителя і рятівника російської державності», який спромігся «розпад імперії стримати, наслідки політичної катастрофи звести до мінімуму і в новій радянській формі доктрину російської державності – відродити»¹²⁸. Великим учителем Леніна Є. Маланюк вважає видатного теоретика війни Карла фон Клявзевица (1780–1831), книгу якого Ленін часто цитував, а у 1934 р. був виданий її російський переклад із додатком усіх зауваг, зроблених Леніним на її маргінесі. Ленін, за Маланюком, спромігся «у своїй дивній ментальності Клявзевица з Марксом сполучити», що й забезпечило його перемогу. Найперше, що лідер більшовиків запозичив у Клявзевица, – це «немилосердний реалізм його мислення», а «усвідомлення істоти війни в інтерпретації Клявзевица охоронило Леніна ... від недооцінювання мілітарного моменту в політиці»¹²⁹. Є. Маланюк, як і В. Липинський, зазначає, що ленінська стратегія є більш традиційно російська, ніж революційна чи «соціалістична», а в особі більшовицького лідера він бачить «справжнього наступника російських вождів і генералів епохи Петра I й епопеї “вітчизняної війни” 1812 року»¹³⁰.

¹²⁸ *Маланюк Є.* Ленін і Клявзевиц // Сучасність. – 1968. – №8. – С. 20–21.

¹²⁹ Там само. – С. 27.

¹³⁰ Там само. – С. 30.

В іншій статті – «До проблеми більшовизму» – Є. Маланюк розвиває думку про російську імперську закоріненість ленінської політики. Він зазначає: «З першою ж промовою Леніна люд московський ... відчув традиційний дух автократії, дух історичного царизму, дух істотно москалеві рідний». Для Маланюка аксіомою є те, що «з більшовиками воювали лише т. зв. країни, але не національна Московщина», а російська революція, «бувши в істоті своїй розпадом імперії, знайшла в більшовиках зміну обслуги імперської машини»¹³¹. На думку Маланюка, «історично-національна Московщина жадної революції р. 1917–1918, властиво, не знала», бо знищення права власності, колективізм у сільському господарстві, презирство до людини – це традиційні елементи московської культури, а головне – «істота історично сформованої влади залишилася незмінною. Історична влада, кажучи фігурально, померла революцією»¹³².

Характеризуючи політичні якості Леніна, Маланюк пише: «Жодним “генієм”, Ленін, розуміється, не був, але одне йому треба признати... – ця людина чудово знала: 1) психіку московського народу, 2) механіку московської історії, 3) коріння московської культури, 4) природу влади»¹³³.

Висновки

З перспективи сьогодення загальний образ Леніна і його політики в очах української інтелігенції можна окреслити вдалим висловом Сергія Білокопя, що Ленін – це Сталін учора¹³⁴. Але в першій половині ХХ століття уявлення були інші, на них впливали як ідеологічні сподівання, що їх підсилювала для багатьох дивна спроможність більшовиків утримати владу, так і те, що перші роки перебування більшовиків при владі – це роки експериментів, невпевності, коли тактичні кроки в бік різних інтересів сприймали як «істинну» політику. Тому, за слушним спостереженням Івана Майстренка, «у різних авторів Ленін різний»¹³⁵, бо він, власне, і був різним, адже, насамперед, йому йшлося про практичну користь моменту, а не стрункність теоретичної побудови.

¹³¹ Маланюк Є. Книга спостережень. Фрагменти. – К., 1994. – С. 146.

¹³² Там само. – С. 172.

¹³³ Там само. – С. 147.

¹³⁴ Білокоп С. Механіка державного масового терору в Україні // Записки НТШ (Праці історично-філософської секції). – Т. 238. – Львів, 1999. – С. 268.

¹³⁵ Майстренко І. Вказ. пр. – С. 58.

Які питання були ключовими при змалюванні образу більшовизму? Пріоритет належав ідеології та її співвідношенню з практичною політикою (виразний акцент на другому сюжеті характерний для авторів державницького напрямку). У центрі уваги більшості авторів є національне питання у теорії та практиці більшовизму («знакова» проблема в українській політичній думці). Особливо для авторів соціалістичного напрямку важливою була оцінка «соціалістичності» ленінської політики, її відповідності «чистому» марксизму. В оцінках цієї політики як квазі-, а то й антисоціалістичної українські соціал-демократи і представники класократичної і націократичної думки були згодні. Можна сперечатися, але проблеми із ортодоксальністю Леніна і справді виникають чималі¹³⁶, що, правда, не більші, ніж із ортодоксальністю самих «класиків», насамперед, як довів український марксист Роман Роздольський, в їхньому трактуванні національного питання. Загалом, логіка радянської влади не була логікою наукової системи, наприклад, наприкінці 1930-х років Сталін піддав жорсткій критиці одну із статей Енгельса про зовнішню політику Російської імперії, а в роки «застою» із Львівського університету виключали за цитування... Леніна (а саме – його слів про право України «на самовизначення»). Варто пам'ятати зауваження Лешека Колаковського, що в суперечках, чи ленінізм є ревізією марксизму, чи довершеним застосуванням головних його положень до нової політичної ситуації, часто забувають, що *протиріччя практичних вимог і доктрини* є постійним конфліктом в історії ідей¹³⁷. Польський мислитель додає, що Ленін усі теоретичні питання підпорядковував одному практичному – революції й поєднував догматизм в ідеології із подиву гідною гнучкістю практичного політика¹³⁸.

Друга знакова проблема – «державництво» Леніна, закоріненість більшовизму в російській політичній традиції. Це питання українські соціал-демократи здебільшого взагалі оминають, натомість для В. Липинського, В. Кучабського, Д. Донцова, Є. Маланюка воно є підставовим, й ці автори протиставляють державницький хист Леніна наївності й безпорадності лідерів Центральної Ради. Теза про тяглість російської державної традиції у більшовизмі утвер-

¹³⁶ Див.: Афанасьев Ю. Феномен советской историографии // Советская историография / Россия, XX век. – Кн. 2. – М., 1996. – С. 16–17.

¹³⁷ Kolakowski L. Główne nurty marksizmu. – Londyn, 1988. – С. 670.

¹³⁸ Там само. – С. 671.

дилася і в російській політичній думці та політичній практиці (ідеологічному симбіозі імперських і радянських символів як в СРСР – від 1941-го, так і в сучасній Росії). У поглядах на проблему спадковості більшовизму і Російської імперії більшість українських авторів виходили з тези, яку афористично сформулював Томаш Масарик: «Більшовики позбулися царя, але самі не позбулися царизму»¹³⁹.

Ленін у візії українських політичних мислителів першої половини ХХ ст. – це, передусім, уособлення прагматичного, жорсткого і водночас гнучкого політика. Слід пам'ятати, що це була візія крізь призму поразки української революції, поразки ліберальних, демократичних методів боротьби. В особі Леніна бачили те, чого бракувало українським політикам – політичний реалізм, жорсткість, уміння робити поступки заради досягнення кінцевої мети.

Кожен з образів більшовизму є дзеркальним відображенням його автора, а сукупність цих образів дає змогу виокремити особливості саме української політичної думки. Насамперед, впадає в око *письменницький, літературний характер* української політичної думки. Більшість українських політичних мислителів є водночас письменниками або поетами, а літературні твори були важливим способом висловлення політичних поглядів, часто набуваючи якостей політичних пам'яток; у свою чергу, власне політичні тексти несуть на собі відбиток літературності. Кожен з образів більшовизму також свідчить про здатність його автора чинити опір комуністичній пропаганді, особливо коли йдеться про людей, що мешкали поза межами СРСР. Водночас, для розуміння текстів авторів, що жили в межах радянської системи, але перебували в опозиції до неї, важливо пам'ятати, що інформаційне поле навколо них також чинило вплив, визначало коло проблем, тобто опосередковано досягало свідомості, а опір системі неминуче перебирав на себе певні її риси; отже, масмо зворотний бік взаємодії суспільства і тоталітарної держави.

¹³⁹ Масарик Т. Г. Комунізм // Пороги. – 2000. – №1. – С. 9.

Юрій МЕЛЬНИК

ПРИХОВАНІ ОБМЕЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

у «Посланні про толерантність» Джона Локка

Вступ

Чи є «Послання про толерантність» Джона Локка насправді толерантним? Це, на перший погляд, дивне питання покладене в основу цього есе. Завданням мого дослідження сутності «Послання» є виявлення й вивчення обмежень, накладених Локком на релігійну толерантність. Однак це не означає розгляд лише очевидних випадків, у яких, згідно з Локком, не слід виявляти толерантність; я маю на меті дослідити *приховані* обмеження толерантності, які можна логічно прослідкувати й вивести з аргументів Локка на користь як толерантності, так і специфічних на неї обмежень. Сам Локк, можливо, міг не помітити цих обмежувачих умов й зовсім не передбачав навмисного лімітування толерантності. Однак, якщо ми будемо дотримуватися логіки його аргументів, такі приховані обмеження ставатимуть для нас очевидними. Таким чином, найперше питання, яке ми масмо поставити для себе, полягає у тому, якою мірою і чи взагалі міг Локк бути толерантним, беручи до уваги його власні глибокі (релігійні) переконання та умови його часу? На мою думку, під цим кутом зору його «Послання» є у вищій мірі сміливою та видатною роботою. Критикуючи його, я не хотів би створювати враження його недооцінки або применшення його важливості. Я маю суто аналітичне зацікавлення у цьому питанні. Саме «Послання», розглянуте у його історичному контексті, є вісником початку боротьби за буржуазні

Юрій Мельник – випускник магістерської програми з політичної філософії Йоркського університету (Велика Британія).